

अग्नि महाकाव्यमा सीमान्तीयता

सरस्वती पाण्डे

अध्यापक, डिल्ली सावित्री माध्यमिक विद्यालय, धादिङ

इमेल : pandeysaras02@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य नवराज लम्सालद्वारा लिखित अग्नि महाकाव्यमा प्रयुक्त जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीय जातको आवाज र सीमान्तीय जातप्रति लेखकीय दृष्टिकोणको खोजी गर्नु हो । अध्ययनको निर्दिष्ट उद्देश्य पूरा गर्न गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको उपयोग गरिएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका तथ्याङ्क सङ्कलन गरी महाकाव्यको व्याख्या विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनमा जातीय सीमान्तीयताको सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । महाकाव्यमा विशेषगरी सत्तामा बसेका शासकले दलित जातिको श्रम शोषण गरी कसरी उनीहरूलाई किनारामा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरालाई जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । अग्निबाटै इतिहास र सभ्यताको विकास भएका कारण आरनमा काम गर्ने जातलाई किनारामा पार्न नहुने, इतिहासको पुनर्लेखन गर्नुपर्ने लेखकीय दृष्टिकोणसमेत उक्त महाकाव्यमा पाइन्छ । महाकाव्यमा ठुले कामी, छेलाडी, जुनीमाया पात्रहरू सीमान्तीय रूपमा देखिएका छन् भने हेमकर्ण सेन पात्र उच्च जातका रूपमा आएको छ । महाकाव्यमा प्रभुताको उपयोग सम्भ्रान्त जातले मात्र गरेका छन् भने सदियौँदेखि शोषित र उपेक्षित बनेका सीमान्त जात प्रभुताबाट वञ्चित छन् । यिनै सीमान्तीय सन्दर्भहरूलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको प्रस्तुत लेखले जातीय सीमान्तीयताको अध्ययनमा रुचि राख्ने अध्येताका लागि सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अधीनस्थता, प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीय आवाज, सीमान्तीय दृष्टिकोण ।

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेख नवराज लम्सालको *अग्नि* महाकाव्यमा जातीय सीमान्तीयता शीर्षकमा केन्द्रित छ । नेपाली साहित्यमा आधादर्जनभन्दा बढी कृति प्रकाशन गरिसकेका र लामो समयदेखि रेडियोकर्मिका रूपमा परिचित लम्सालका साहित्यकार र सञ्चारकर्मी गरी दुईओटा परिचय स्थापित छन् । साहित्य लेखनमा निरन्तर कलम चलाइरहेका लम्सालले तीनओटा कवितासङ्ग्रह : *पाइलैपिच्छे सगरमाथा* (२०६१), *आगो छोपेर कतिन्जेल* (२०६२) र *क्रमशः एकै एकै* (२०७४), दुईओटा गीतसङ्ग्रह : *धुनभित्र धुनबाहिर* (२०६२) र *उडूँ उडूँ लाग्छ* (२०७२) र तीनओटा महाकाव्य : *कर्ण* (२०६६), *धरा* (२०७३) र *अग्नि* (२०७८) कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । लम्सालले *अग्नि* (२०७८) महाकाव्यमा नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय र जातीय विभेदका कारण किनारामा पारिएका सीमान्तकृत पात्रका यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् । *अग्नि* महाकाव्य २०७८ सालको मदन पुरस्कारबाट पुरस्कृत भएको महाकाव्य हो ।

सीमान्तीय शब्दले सबैभन्दा पछाडि पारिएका, हेपिएका भन्ने अर्थ दिन्छ । किनारामा परेका वा पारिएका शक्तिहीन, इतिहासहीन, अधिकारहीन जातको अध्ययन जातीय सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययनले गर्छ । *अग्नि* महाकाव्यमा आरन चलाएर ग्रामीण प्रविधिको संवर्द्धन गर्ने, हतियार बनाएर युद्ध जित्न मदत पुऱ्याउने ठुले कामी, छेलाडीजस्ता सीमान्तीय पात्रहरूको कथा प्रस्तुत गरिएको छ । दलित समुदाय नेपाली इतिहासको प्रथम वैज्ञानिक रहे पनि सत्ता र शक्तिको आडमा प्रभुत्व जातले उनीहरूको आवाज दबाएर मूलधारमा आउन रोकेको सन्दर्भ महाकाव्यमा पाइन्छ । विकृति, विसङ्गति र जातीय व्यवस्थाले नेपाली समाजमा मानिसले समभाव राखेर बाँच्न नपाएका प्रसङ्ग पनि महाकाव्यमा रहेको छ । प्रस्तुत लेख सांस्कृतिक अध्ययन सिद्धान्तको नयाँ अवधारणाअन्तर्गत पर्ने सीमान्तीय अवधारणामा केन्द्रित छ । महाकाव्यमा प्रयुक्त जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीय जातको आवाज र सीमान्तीय जातप्रति लेखकको दृष्टिकोण केलाउनु यस अध्ययनको मुख्य समस्या हो । उक्त समस्यामा केन्द्रित रहेर सीमान्तीय अवधारणामध्येको एक अवधारणा जातीय सीमान्तीयताका सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भएर नवराज लम्सालको *अग्नि* महाकाव्यको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालयीय सामग्रीलाई प्रमुख आधार बनाई प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । नवराज लम्सालद्वारा लिखित *अग्नि* (२०७८) महाकाव्यलाई प्राथमिक स्रोत र महाकाव्य विश्लेषणका लागि आवश्यक जातीय सीमान्तीयतासम्बन्धी सिद्धान्तलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । *अग्नि* महाकाव्यमा अभिव्यक्त जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीय जातको आवाज र सीमान्तीय जातप्रति लेखकको दृष्टिकोणलाई जातीय सीमान्तीयताको कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मानव सभ्यताको विकाससँगै जात व्यवस्थाले समाजमा उच्च र निम्न जात छुट्याएर मानिसलाई विभेद गर्‍यो । उच्च जातले केन्द्रमा बसेर आफ्नो अनुकूलको परिस्थिति निर्माण गरी निम्न जातलाई

किनारामा राखेर नीति, नियम, धर्म र कर्मका आडमा अधीनस्थ गयो । केन्द्रमा रहनेले शक्ति र सत्ता पायो भने किनारामा रहनेहरू सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, लैङ्गिक, जातीय अनेक रूपमा पछि परे । यसरी पछि पर्नेहरू सीमान्तकृत वर्ग र जातका रूपमा रहन पुगे । जातीय रूपमा सीमान्तकृत हुनेहरू सधैं उच्च जातका अधीनमा रहे । आफ्नो श्रमको मूल्य उच्च जातले जति तोकेको छ, त्यसकै आधारमा आवाजविहीन भएर जीविका चलाइरहे । यसर्थ जातीय सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक अवधारणाको अध्ययनले प्रभुत्वशाली जातद्वारा दबाइएका, किनारामा परेका वा पारिएका, शक्तिहीन, इतिहासविहीन, अधिकारविहीन जातको आवाज सुन्ने र यस जातको योगदानलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यको विश्लेषण गर्ने कार्य गर्दछ ।

सीमान्तीयता सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा मान्यता हो । सीमान्तीय अध्ययन भनेको विविध जाति, धर्म र संस्कृतिले भेदभावको सीमा कोरिनाले निर्माण भएका समस्याहरूको ऐतिहासिक र सामाजिक एवं सांस्कृतिक अध्ययनको मूल केन्द्रबाट विकसित भएको समन्वित विषय हो (नायर, सन् २००८, पृ. १०७) । सीमान्तीयता शब्दका प्रथम प्रयोक्ता एन्टोनियो ग्राम्ची हुन् । सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक दृष्टिबाट तल्ला दर्जाको अधीनस्थ समूह, समुदाय वा व्यक्तिलाई अवरजन अथवा सबाल्टर्न भनिन्छ (शर्मा, २०७८, पृ. ८६) । समाजमा उच्च, मध्यम र निम्न गरेर तीन वर्गका मानिस बसोबास गर्छन् । अर्थ र जातका कारण वर्गीय विभाजनमा परेका निम्न वर्गीय मानिसलाई सधैं उच्च वर्गले अधीनस्थ बनाएका हुन्छन् । आर्थिक रूपले कमजोर रहेका वर्ग र कथित उच्च जातले बनाएका जातीय विभेदका कारण किनारामा परेका निम्न वर्गहरू समाजमा उपेक्षित बनेका छन् । शोषणमा परेका वर्गहरू पछि परेका छन् भने शोषित वर्गहरू सधैं अग्र स्थानमा बस्छन् । वर्ग मानिसको त्यस्तो समूह हो जसमा एउटा समूहले सामाजिक अर्थव्यवस्थाको निश्चित पद्धतिमा आफ्नो स्थानको भिन्नतालाई बदल्दै दोस्रो समूहको श्रमको शोषण गर्दछ । (लेनिन, सन् १९८५ : ३३-३४; उद्धृत : भट्टराई, २०७७, पृ. ६३) । लेनिले भनेभैं अग्र स्थानमा बसेका कथित उपल्लो जातले पछि परेका जातको श्रम शोषण गर्छ र श्रमको श्रेय चाहिँ आफूले लिन्छ ।

सीमान्तीयताअन्तर्गत पर्ने साहित्य विश्लेषणको एउटा अवधारणा रूपमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई पनि लिइन्छ । कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गराइएका जातीय रूपमा सीमान्तीयकृत पात्रहरूको पहिचान कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने कुराको खोजी जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानअन्तर्गत गरिन्छ । पहिचानको प्रश्न वर्ग, जात, जाति, लिङ्ग, राष्ट्रलगायत विविध विषयमा आधारित छ । पहिचान मानिसको स्वत्व र स्वतन्त्रतासित सम्बन्धित रहेको छ (चैतन्य, २०७०, पृ. १५५) । कृतिभित्र सीमान्तीय जातलाई कसरी प्रतिनिधित्व गराइएको छ र कुन स्तरको पहिचान दिइएको छ भन्ने कुरा हेरिन्छ । प्रभुत्वशाली वा अधीनस्थ कुन जातको पहिचानलाई प्राथमिकता दिइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यसभित्र गरिन्छ ।

साहित्यमा अवरजन भनेको सर्वसाधारण जनताका रूपमा अधि सारिएको पात्र हो । जो सदैव शोषित, दलित, गरिब र तल पारिएको हुन्छ । यसलाई समाजको अधीनस्थ वर्ग पनि भनिन्छ । यसको पहुँच सत्ता र शासनसम्म पुग्न पाएको हुँदैन । केन्द्रबाट उछिट्टिएको हुँदा र चरम सीमान्तमा परेको हुँदा यो सबैबाट कज्याइएको र सबै थोकबाट वञ्चित गरिएकाहरूको समूहका रूपमा देखा पर्छ ।

अवरजन भनेको भुइँमान्छे हो, राष्ट्रको मुख्य धारबाट अलग्याइएको सर्वसाधारण हो (शर्मा, २०७८, पृ. ९८) । जातीय सीमान्तीयताले मानव समाजलाई जातीय आधारमा विभाजन गर्ने र तथाकथित उपल्लो जातिले तल्लो जातिमाथि गर्ने अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको व्यवहारबाट शोषित, पीडित, उपेक्षित हुनुपर्ने अवस्थालाई बुझाउँछ। प्रतिनिधित्व र पहिचानका आधारमा जातिहरू उच्च र निम्न वा केन्द्र र किनारामा विभक्त भएका छन्। महाकाव्यभित्र प्रतिनिधित्व गराइएको जातीय सीमान्त पात्रको पहिचान कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण यसभित्र गरिन्छ।

सीमान्तीय जातको आवाज पनि साहित्यिक कृतिको विश्लेषणीय आधार हो। निम्न जातहरूले प्रभुत्वशाली जातबाट भएको अन्याय, अत्याचार, विभेद, उत्पीडन सहेर बसेका हुन्छन्। ती उच्च जातका विरुद्धमा प्रतिरोध चेत जागृत भई विद्रोह गर्नु नै आवाज हो। मानवीयताको विरुद्ध अमानवीय, कानूनका विरुद्ध गैरकानुनी, नैतिकताका विरुद्ध अनैतिकता, समानताका विरुद्धमा विभेदकारी शक्तिको प्रयोग गर्ने व्यवहारका प्रतिरोधमा जागरुक भई उठ्ने चेतना नै वास्तवमा सीमान्तीय जातको आवाज हो। कृतिमा सीमान्तीय वर्गका लागि को र कसरी बोलेको छ ? कृतिमा पात्र आफैँ बोलेको छ कि, लेखक बोलेको छ ? या समाख्याता वा अरू कोही बोलेको छ भन्ने कुरा यसअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३२३)। स्पिभाकका विचारमा सीमान्तीयकृत आफ्ना लागि आफैँ बोल्न सक्दैनन्। तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनुपर्दछ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१८)। यसरी यिनै आधारहरूमा रहेर कृतिमा सीमान्त जातको आवाज कुन रूपमा प्रस्तुत भएको छ भनेर अध्ययन गरिन्छ। सिमान्त जातको योगदानलाई केन्द्रमा राखी उनीहरूको इतिहासलाई सुन्ने यिनै जातीय सीमान्तीयतासम्बन्धी अवधारणालाई आधार बनाई नवराज लम्सालद्वारा लिखित *अग्नि* महाकाव्यभित्र रहेका सीमान्त पात्रका जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीय जातको आवाज र सीमान्तीय जातप्रति लेखकको दृष्टिकोणको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

नतिजा र विमर्श

नवराज लम्सालको *अग्नि* महाकाव्य प्रस्तुत लेखको विश्लेष्य सामग्री हो। उक्त महाकाव्यमा प्रस्तुत जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्व, सीमान्तीय जातको आवाज र सीमान्तीय जातप्रति लेखकको दृष्टिकोणलाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ। प्रस्तुत लेखमा उल्लिखित आधारलाई उपशीर्षक राखी महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ।

जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

अग्नि किनारीकृत समुदायको पहिचानलाई प्रतिनिधित्व गराइएको महाकाव्य हो। यस महाकाव्यमा निम्न जातका पात्रलाई सीमान्तकृत र उच्च जातका पात्रलाई प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ। यहाँ हेमकर्ण सेनले प्रभुत्वशाली जातको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने ठुलेकामी, छेलाडी र जुनीमायाले सीमान्तीयकृत जातको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। प्रस्तुत लेखमा यिनै प्रभुत्वशाली र सीमान्तीयकृत पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई आधार बनाई *अग्नि* महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ। सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक मात्र नभई प्रशासनिक रूपमा पनि पिछडिएका दलित जातको अवस्थालाई महाकाव्यमा यसरी देखाइएको छ :

म छेलाडी हूँ
छेलाडी विश्वकर्मा
नागरिकता लिँदा नागरिकताको नम्बर छुटेको
र रोल नम्बर नखुलेर किनारमा बाँचिरहेको
एउटा खाँट्टी नेपाली (पृ.३)

महाकाव्यको प्रस्तुत अंशमा दलित भएका कारण नागरिकता लिँदा नागरिकताको नम्बर नै छुटाइएको र पहिचान नपाएर किनारामा बाँच्न विवश भएको विचार प्रकट भएको छ । स्वतन्त्र पहिचान नभए पनि आफूले खाँट्टी नेपालीको प्रतिनिधित्व गरेको छेलाडीको अभिव्यक्ति माथिको कथनमा प्रस्तुत भएको छ । साथै यस महाकाव्यमा अभिजात जातका कारण दलित जात सत्ताबाट किनारीकृत हुनुपरेको र श्रमको मूल्य नपाई अधीनस्थ हुनुपरेको कुरा महाकाव्यमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

नाम अर्कैले दिएको
थर अर्कैले भन्दिएको
जात अर्कैले तोकेको
गरिबी राज्यको उपहार
अपमान समाजको दृष्टिकोण
म आफैं पनि समाजको आवश्यकता
र देशको आँखा नपरेको दैनिकी । (पृ. ५२)

प्रस्तुत सन्दर्भमा निम्न जातका व्यक्तिको स्वतन्त्र पहिचान नभएको, नाम वा परिचय शक्तिशाली जातले नै दिएको र जातको व्यवस्था पनि उसैले गरेको विचार प्रस्तुत गर्दै समाजले जातका आधारमा गरेको अपमानलाई सहनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । जातीय पहिचान निम्न भएकै कारण समाज र राष्ट्रले उनीहरूको अस्तित्व स्वीकार नगरी किनारा पारेको सन्दर्भले उच्च जातले निम्न जातलाई अधीनस्थ बनाउने परम्परा कायम रहेको कुरा प्रस्ट्याएको छ । समाजको आवश्यकता पूर्ति गर्न तल्लीन सीमान्तीय जात गरिबको पहिचान बोकेर बाँच्नुपरेको यथार्थले उच्च जातका मानिएकाहरूले निम्न जातको प्रतिनिधित्व गर्ने मानिसलाई हेप्ने प्रवृत्ति समाजमा विद्यमान रहेको देखाइएको छ । कथित ठुलो र सानो जातमा विभाजित समाजमा अभिजात वर्गले निम्नजातका वर्गलाई अधीनस्थ बनाउने र श्रम शोषण गर्ने व्यवस्था कायम भयो । आज पनि ठुलो जातले सानो जातलाई हेप्ने र हेयका दृष्टिले हेर्ने संस्कार समाजमा विद्यमान रहेको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यमा जेठी तरबार बनाउने ठुले कामीजस्ता पात्रहरू सीमान्तकृत भएकै कारण शासकको कोपभाजनमा परेका र इतिहासविहीन भएका कुरा उल्लेख गरिएको छ । मकवानपुरे राजा हेमकर्णसेनले युद्धका निमित्त जेठी तरबार बनाउन ७५ वर्षीय ठुलेकामीलाई जिम्मा दिएका हुन्छन् । ठुलेकामीले नौ महिना लगाएर उक्त एकजोर जेठी तरबार तयार पारी राजासामु पेस गर्छ । प्रभुत्वशाली जातका राजा हेमकर्ण सेनले श्रमको मूल्य नबुझी शक्तिको आडमा निम्न जातका पात्र ठुले कामीलाई हकारेको प्रसङ्गलाई महाकाव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

अकस्मात्

राताराता भए राजाका आँखा

रातै छ अनुहार

रगतै भर्लाभर्लाजस्तो तपतप ।

राजाको मुहारमा रिसको शिखा नाचेजस्तो

तर थाहा छैन, किन ?

अग्लो चुली छोएजस्तो रिसले

तर थाहा छैन, किन ?

राजा रन्किए, जोडले चिच्याए,

आवाज घाँटीमै अड्किएभैँ भोकिएर भने -

यो के हो ? यही हो जेठी तरबार ?

कहाँ हालिस्

एक सय साठी धार्नी फलाम ?

कसरी भयो

सिरुको पातजस्तो

फिल्किक्क दुइटा तरबार ? (पृ. १०१-१०२)

महाकाव्यमा प्रयुक्त उक्त अंशमा राताराता आँखा र रातै अनुहार बनाएर रिसले रन्किँदै ठुले कामीलाई जोडले चिच्याएको प्रसङ्ग प्रस्तुत छ । यस कवितांशमा राजा एक सय साठी धार्नी फलामको तरबार यति सानो हुन्छ भनेर रिसाएको देखिन्छ । एउटा तरबार बगैँचातिर हुत्याएर ठुले कामीको ज्यानै लिउंलाभैँ गरेर हकानुले निम्न जातीय पात्र ठुले कामीको श्रमको अवमूल्यन गरेको पुष्टि हुन्छ । सत्तामा बसेर शासन गर्ने राजा हेमकर्ण सेनले प्रभुत्वशाली जातको प्रतिनिधित्व गर्दै सोही जातको पहिचान प्राप्त गरेको छ भने किनारामा बसेर आरनमै जीविकोपार्जन गर्ने ठुले कामीले अधीनस्थ जातको प्रतिनिधित्व गर्दै सीमान्तीय पहिचान पाएको देखिन्छ ।

सीमान्तीय जातले जतिसुकै सङ्घर्ष गर्दा पनि स्व पहिचान बनाउन नसकेको साथै शासकले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको लागि उनीहरूलाई प्रयोग गरेको विषय महाकाव्यमा आएको छ । यहाँ किनारीकृत जात पुस्तौंपुस्तासम्म पनि किनारामा रहनुपरेको यथार्थ यसरी प्रकट भएको छ :

कविजी, म...

त्यै ठुलेको सन्तान हुँ !

अभैँ पनि भन्न सक्तिनँ

ठुलेपछि हामी कति पुस्ता भयौँ !

तर हरेक पुस्ताको आफ्नै कथा छ !

हरेक पुस्तामा छ, लडाइँ

हरेक पुस्ताले बनाएको छ, हतियार

तर

हरेक पुस्ताको लडाइँमा विजयश्री शासककै हातमा परेको छ
हामी हतियार बनाउँछौं
र हतियार भइरहन्छौं सत्ताको
आवश्यक परे सम्भन्छन्, नपरे बिसन्छन् । (पृ. १२५)

शोषक अर्थात् प्रभुत्वशाली जातले शोषित अर्थात् अधीनस्थ जातको श्रम शोषण गरी किनारामा पुऱ्याउँछन् भन्ने अभिव्यक्ति उल्लिखित कवितांशमा रहेको छ । ठुले कामीको सन्तानको रूपमा उपस्थित भएको पात्र छेलाडीले लडाइँका निम्ति हरेक पुस्ताले बनाएको हतियार शासकको हातमा परेर विजय प्राप्त गरेको तर हतियार बनाउने आफूजस्ता पुस्ताहरूलाई कसैले पनि नसम्भएको कुरा व्यक्त गरेको छ । उसको यस अभिव्यक्तिबाट निम्न जातका छेलाडीजस्ता पात्रहरू पुस्तौँपुस्तासम्म पहिचानविहीन भएर सङ्घर्ष गरिरहनुपरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । शासकहरू आफूलाई आवश्यक परे किनारीकृत वर्गलाई सम्भन्छन् तर स्वार्थ सिद्ध भएपछि बिसन्छन् भन्ने विचार यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यसरी यस कथनले प्रभुत्वशाली जात सधैं शक्तिशाली हुने र सीमान्तीकृत जात सधैं अधीनस्थ हुनुपर्ने अवस्थालाई देखाएको छ ।

सीमान्तीय जातको आवाज

प्रस्तुत महाकाव्यमा सीमान्तीय जातको आवाजका लागि बौद्धिक वर्ग वा कविको उपस्थिति भएको देखिन्छ । यहाँ सीमान्तीकृत जात आफैँ प्रतिरोध गर्न नसकेको अवस्थामा कविमार्फत उनीहरूको आवाज विद्रोहका रूपमा बाहिर यसरी आएको छ :

म कुनै लेखनदास होइन
लेखक खोजिरहेछु, कविजी
अन्तर उज्यालोको चैतन्य मन्दिरमा
देउताले मान्छे पुजेको देख्ने लेखक ! (पृ. ४)

प्रस्तुत कवितांशमा सीमान्तीकृत जातको छेलाडी शासकका विरुद्ध आफैँ आवाज उठाउन नसकेर कविका माध्यमबाट बोल्न खोजेको देखिन्छ । यहाँ आवाजविहीन किनारीकृतको आवाज बन्ने काम कविले गरेको छ भने छेलाडीले आफूले केवल लेखनदास नखोजेको बरु मानवीय चेतना भएको मान्छेलाई पुग्ने लेखकको खोजी गरेको बताएको छ । यसरी यस महाकाव्यमा कवि सीमान्तीकृतको आवाज बनेर उपस्थित भएको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा छेलाडी र जुनीमायाका माध्यमबाट जातीय सीमान्तीयताप्रति विद्रोहको स्वर यसरी प्रकट भएको छ :

गरिब छु
म आफैँले सम्पत्ति गुमाएर गरिब भएको होइन
मसँगै जन्मेको छिमेकी शिशु
ऊ आफैँले कमाएर धनी भएको पनि होइन
के कारण म जन्मेकै कारण गरिब हुनुपर्छ,
जन्मेकै कारण अछुत हुनुपर्छ ?
अपहेलित र शोषित हुनुपर्छ ?

देशले त सोचेन

सोचेन र त सच्याएन गल्ती

तर के

मेरो बारेमा म आफैँले सोचन पाउन्न र ? (पृ. १३५)

प्रस्तुत सन्दर्भले जन्मकै आधारमा गरिने जातीय विभेदका विरुद्ध आवाज उठाइएको छ। छेलाडीले आफूले सम्पत्ति गुमाएर गरिब नभएको, छिमेकी शिशु सम्पत्ति कमाएर धनी नभएको तर समाजले जन्मकै आधारमा जातीय आधारमा वर्गीकरण गरेको विचार प्रस्तुत गरेको छ। आफू जन्मकै आधारमा अछुत भएकामा ऊ प्रश्न गर्छ। जन्मकै आधारमा गरिब बन्नुपर्ने, समाजमा अपमान सहेर बाँच्नुपर्ने व्यवस्थामाथि छेलाडीले आवाज उठाएको माथिको कवितांशमा देखिन्छ। यस्तो अपमान, शोषण, अन्यायका बारेमा देशले नसोचेपछि आफ्नो बारेमा आफैँ सोचन बाध्य भएको तर त्यसमा पनि अड्कुश लागेपछि आफ्नो बारेमा आफैँले सोचन नपाउने भन्दै यहाँ प्रश्न गरिएको छ। इतिहासको गल्ती शासकले स्वीकार नगरेको र त्यसलाई सुधार नगरेकोमा असन्तुष्टि र विद्रोहको भाव माथिको कथनमा प्रस्तुत भएको छ।

सीमान्तीय जातप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

अग्नि कथा एउटा आरनको कथा हो। आरनबाट बनेका जेठी तरबारजस्ता हतियारले देशको वीरता जोगाएको छ, भन्ने कुरा लेखकले महाकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन्। सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकलगायतका कारण कथित तल्लो जात सधैं किनारीकृत हुन्छन् जसको फाइदा सत्तामा बस्ने व्यक्तिहरूले लिन्छन् र आरनमा काम गर्नेलाई सीमान्तीयकृत बनाइन्छन् भन्ने कुरा महाकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ। आरनमा काम गर्ने मानिसलाई समाजले दलित अर्थात् अछुतको संज्ञा दिएको छ। आरनबाट उठेको वीरताले जोगाएको देशमा त्यही आरन कसरी अछुत हुन सक्छ, भन्ने मूल प्रश्नलाई आधार बनाएर लेखकले आरनबाट देश हेरेका छन्। लेखकले महाकाव्यमा दलित वर्गका आवाजलाई छेलाडी र जुनीमाया पात्रका माध्यमबाट सीमान्तीयकृत पात्रका प्रतिरोधी आवाजलाई प्रस्तुत गरेका छन्। कुनै कालखण्डमा शासक र शासकीय संयन्त्रले आफू खुसी चलाएका कतिपय अवैज्ञानिक चलन, बसाएका विकृतिपूर्ण स्थिति र गरेका खराब व्यवहार परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता लेखकको रहेको छ। सीमान्त नागरिकको इतिहास खोजेर तिनको वीरतालाई सबैसामु ल्याई मानिसका खराब सोच र चलनले धमिलिएको जातीय परम्परालाई सडुलो पारी मानवताविरुद्धमा सबैखाले कलडूक मेट्नुपर्छ भन्ने लेखकको मानवतावादी धारणा महाकाव्यमा यसरी प्रकट भएको छ :

कहींकतै कुनै भ्रम नहोस्

म बाहुन हुँ

यो जन्मजात आएको जातीय कोट हो

मलाई मान्छे हुन रोकेको दिन

यो कोट फुकाल्न सक्छु, फुकाल्छु

निष्ठापूर्वक भन्छु,

म पुरेतको रगत हुँ

यो संस्कारगत पेसा हो

मलाई मान्छे हुन रोकेको दिन

यो पेसा बदल्न सक्छु, बदल्छु । (पृ. अ)

मानिसले नै मानिसलाई जातका आधारमा भेदभाव गरेको हो । मानिसले आफू खुसी बनाएको नियम हटाउनुपर्छ । जातका आधारमा अभिजात र अधीनस्थ जात छुट्याइने परम्परा हटाउनुपर्छ भन्दै आफू बाहुन भए पनि मान्छे हुन रोकेको दिन जातीय कोट फुकाएँ भन्ने मान्यता लेखकले प्रस्तुत कवितांशमा व्यक्त गरेका छन् । आरनमा काम गर्ने मानिस र पुरेत्याइँ गर्ने मानिस एकै हुन् जातका आधारमा तय गरिएका संस्कारले समाजमा मानिस मानिसबिच भेदभावको भावना विकसित भएको छ । त्यसकारण, आफू पुरेतको रगत भए पनि मान्छेले मान्छेलाई बराबर नठानेदेखि पेसा बदल्ने लेखकको सोच प्रस्तुत कथनमा प्रकट भएको छ । यसरी सीमान्तीकृत जातको पक्षका रहेर महाकाव्यमा लेखकले आफ्नो धारणा स्पष्ट पारेका छन् ।

समाजमा निम्न जातलाई किनाराका पारिन्छ, र उनीहरूको आवाजलाई दबाइन्छ भन्ने दृष्टिकोण लेखकको रहेको छ । उनले महाकाव्यमा जुनीमाया पात्रलाई उपस्थित गराई सीमान्तीकृत पात्रको आवाजलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

जुनीमायाले रातभरि नबोलेकी

नजानेर होइन रहेछ,

बोल्ने मौकै नपाएर पो रहेछ !

फरक रहेछन् नजान्नु र नबोल्नु !

हामीले सुनाइरह्यौँ मात्र आफ्ना कुरा सधैंसधैं

तर कहिल्यै सुनेनौँ जुनीमायालाई

जो आफ्नो कुरा आफैँ बोल्न चाहन्छन्

आफ्नो निर्णय आफैँ गर्न चाहन्छन् !

लेखकले जुनीमाया पात्रको माध्यमबाट सीमान्तीकृत जातहरू बोल्न नजानेर नबोलेका होइनन् । ती जात बोल्ने मौकै नपाएर नबोलेका हुन् भन्ने दृष्टिकोण उल्लिखित कवितांशमा प्रस्तुत गरेका छन् । सीमान्तीकृत जातलाई उच्च जातले आफ्ना कुराहरू सुनाइरहने तर उनीहरूका कुरा सुन्न नचाहनु भनेको अभिजातमा सीमान्तीकृत जातका आवाज दबाउने र शोषण गर्ने शासकीय प्रवृत्ति रहेको हुन्छ भन्ने लेखकको दृष्टिकोण प्रस्तुत उदाहरणबाट प्रस्ट हुन्छ । सीमान्तीकृत जात बोल्न चाहन्छन् र आफ्नो निर्णय पनि आफैँ गर्न चाहन्छन् भन्ने लेखकको धारणाले लेखक सीमान्त जातकै पक्षमा रहेको कुरा उल्लिखित उदाहरणबाट स्पष्ट भएको छ । यसर्थ, महाकाव्यमा प्रभुत्वशाली जातप्रति सीमान्तीकृत जातले गरेको प्रतिरोध चेतनालाई प्रस्तुत गर्नुले लेखकको सीमान्तीकृत जातप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको पुष्टि भएको छ ।

निष्कर्ष

नवराज लम्सालको *अग्नि* सामाजिक यथार्थमा आधारित भई लेखिएको महाकाव्य हो । महाकाव्यमा आख्यान, चरित्र, परिवेश तथा काव्यात्मक शैली र संरचनाको बृहत् संयोजन रहेको हुन्छ । लम्सालको

अग्नि महाकाव्यमा सीमान्तीकृत दलित समुदाय जो समाज र राज्यबाट अपहेलित बनेका छन् ती किनाराकृत पात्रहरूको आवाज यथार्थ रूपमा प्रस्तुत भएको छ । महाकाव्यमा जातको आधारमा हुने छुवाछुत र सनातनी उत्पीडनको सिकार भएका ठुलेकामी र छेलाडीजस्ता सीमान्तीय पात्रहरूको सन्दर्भ स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत भएको छ । लेखकले महाकाव्यमा नेपाली समाज, राजनीति, पूर्वीय दर्शन र इतिहासको जगमा बसेर वर्तमान समाजको वास्तविकतालाई सीमान्तीकृत जातका आँखाबाट हेरेका छन् । महाकाव्यमा निम्न जातका पात्रलाई सीमान्तीकृत र उच्च जातका पात्रलाई प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । लेखकले हेमकर्ण सेन, ठुले कामी, छेलाडी र जुनीमाया पात्रका माध्यमबाट विद्यमान समाजमा रहेका अभिजात र अधीनस्थ जातको शोषक र शोषित अवस्था महाकाव्यमा देखाएका छन् । पुस्तौँपुस्तासम्म पहिचानविहीन भएर सङ्घर्ष गरिरहेका निम्न जातका ठुलेकामी, छेलाडी र जुनीमायाजस्ता पात्रहरू हेमकर्ण सेनजस्ता उच्च जातबाट अधीनस्थ बनेको कुरा महाकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ । निम्न जातीय मानिसहरू समाज व्यवस्थाका कारण हेपिएका छन् र उच्च जातले उनीहरूको श्रम शोषण गरेर इतिहासहीन बनाएका छन् भन्ने कुरा देखाउन महाकाव्यमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । महाकाव्यमा जातीय विभेद प्रमुख रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । निम्न जात भएकै कारण समाजमा हेपिनुपर्ने र किनारामा बसेर शोषित हुनुपर्ने अवस्था जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका क्रममा स्पष्ट भएको छ । महाकाव्यमा सीमान्तीकृत जातहरू बोल्न खोजे तापनि उच्च जातले उनीहरूको आवाज दबाएर राख्ने परम्परा समाजमा रहेको कुरा देखाइएको छ । महाकाव्यमा सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिकलगायतका कारण दलितहरू सधैं किनारीकृत हुनुपरेको छ भन्ने दृष्टिकोण लेखकको रहेको छ । कुनै कालखण्डमा शासक र शासकीय संयन्त्रले आफूखुसी चलाएका कतिपय अवैज्ञानिक र भेदभावपूर्ण चलनले वर्गीय र जातीय विभेद निम्त्याएको हुनाले समतामूलक समाजको स्थापना गर्न लेखकले प्रेरित गरेका छन् । यसर्थ सीमान्तीकृतका आवाजलाई मूलधारमा ल्याई वर्गीय, जातीय शोषण र दमनको विरोध गरिएको महाकाव्यमा जातीय सीमान्तीयताको अभिव्यक्ति सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चैतन्य (२०७० असार). 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन'. *भृकुटी (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क)* १२, पृ. १४२-१६५ ।
- नायर, प्रमोद के. (सन् २००८). *पोस्ट कोलोनियल लिटरेचर एन इन्ट्रोडक्सन*. पियर्सन ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- लम्साल, नवराज (२०७८). *अग्नि*. बुक हिल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७० असार). 'अवरजन अध्ययन र साहित्य'. *भृकुटी (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क)* १२, पृ. ३१५-३२५ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७८). *समालोचनाका नयाँ कोण*. ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*. डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।